

Ante Starčević i izbori za Hrvatski sabor¹

Autor je na temelju dostupnih arhivskih izvora i dopunske literature rekonstruirao izlaske Ante Starčevića na saborske izbore. Utvrdio je na kojim je sve izborima nastupao i kakve je uspjehe polučio. Raspršenost i nepotpunost izvornih podataka ne dopuštaju cjelovitiju analizu koja bi se izvodila iz popisa izbornika i njihovih preferencija, ali sustavnom obradom prikupljenih podataka bilo je moguće upotpuniti povijest Starčevićevih uspješnih i neuspješnih kandidatura. Ti nam nalazi otkrivaju Starčevićevu aktivnost u političkom životu i odbacuju ocjenu da je bio isključivo ideolog stranke koji je malo mario za praktičnu politiku.

Uvod

Analiza povijesti parlamentarizma u njegovu predstavničkom obliku bez prevlasti staleških podjela uvijek je dobra prigoda za praćenje političkih kretanja u pojedinim zemljama. Izuzetak nije ni hrvatski primjer, u ovome slučaju praksa izbora od 1848. do propasti Habsburške Monarhije na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije, uključujući u ranijem razdoblju (do 1865) i Hrvatsko-slavonsku Vojnu krajinu sve do njezinoga ponovnog sjedinjenja s civilnim dijelom Hrvatske.

U dosadašnjem istraživanju saborskih izbora (1848 – 1918) nastojali smo kroz projekt *Mapiranje parlamentarnih izbora 1848-1918*. ustanoviti što pouzdaniji broj izabranih zastupnika. Dosad je utvrđeno da je, ako uzmemo u obzir sve rezultate, kroz 19 izbornih saziva provedeno nešto manje od 2000 izbora, da je izabrano 1149 različitih saborskih zastupnika odnosno pozvano oko 580 velikaša, premeta i velikih župana na virilnim pozicijama. Među izabranim zastupnicima bilo je, uza svu teškoću kategoriziranja, oko 35 pravaša čija brojnost ograničena nizom činjenica (način primjene izbornoga prava te nadzor i represija vladinoga aparata) nije uvjetovala i njihovu marginalnost na političkoj sceni.²

¹ Izlaganje na znanstvenom skupu o Anti Starčeviću i ovaj prošireni tekst nastali su u sklopu projekta *Mapiranje parlamentarnih izbora 1848-1918*. (HRZZ-5148).

² Teškoća pri utvrđivanju točnoga broja saborskih zastupnika iz pravaških redova posljedica je činjenice da tijekom 1860-ih godina nije postojala precizna odredba o stranačkoj pripadnosti, a u ranom 20. stoljeću dolazilo je do čestih pravaških raskola koji su imali za posljedicu brojne pravaške „transfere“ unutar i izvan pravaških stranaka.

Tako je za ovaj članak, koji prati Starčevićovo djelovanje na saborskim izborima od 1861. do 1892, istraživanje provedeno poredbenom analizom arhivskih izvora i novinskih tekstova. Kod arhivskih materijala naglasak je stavljen na ispitivanje sačuvanih izbornih zapisnika, dok su izvješća iz periodike poslužila kao dodatni izvor obavijesti. Znatna dio izbornih zapisnika sačuvan je u spisima Hrvatskoga sabora (HR-HDA-65), a određeni podatci mogu se pronaći i u drugim fondovima, ovisno o razdoblju djelovanja mjerodavnih institucija: Namjesničko vijeće (HR-HDA-70), Hrvatska dvorska kancelarija (HR-HDA-76), Predsjedništvo Zemaljske vlade (HR-HDA-78), Unutarnji Odjel Zemaljske vlade (HR-HDA-79) i Riječka županija (HR-HDA-99). Što se tiče periodike, istražen je korpus pravaških novina (*Hervatska, Sloboda* i *Hrvatska*), kao i svi naslovi iz drugih novina koji su nudili podatke o Starčevićevoj izbornoj praksi. Od tih posljednjih poglavito su obrađeni članci iz *Narodnih Novina, Domobrana, Novoga Pozora, Zatočnika, Obzora, Zastave, Primorca, Branislava* i *Galeba*. Iz njih se mogu iščitati načini pisanja službenih tijela ili novina koje su odražavale ideologije različitih ideoloških stranaka ili skupina, i to više-manje onih protivnih pravaškoj ideologiji. Pritom se pokazalo da je vrlo bitno bilo imati dopisnike iz izbornih jedinica u kojima se Starčević natjecao, što je naročito do izražaja došlo u Hrvatskom primorju.

Iznesenim podacima treba ukazati i na temeljna obilježja izbornoga sustava koji je bio definiran većinskim izbornim sustavom i jednodomnim saborom u kojem su pored izabranih zastupnika bili zastupljeni i virilni članovi, tj. oni koji su ulazili u Hrvatski sabor slijedom banskih pozivnica, a ne putem izbora, odnosno do saborskih su klupa dolazili utvrđenim statusnim položajem visokoga plemstva, premeta Rimokatoličke, Grkokatoličke i Pravoslavne crkve te visokih javnih činovnika poput velikih župana. Izborni zakoni mijenjali su se nekoliko puta, što je utjecalo na broj zastupnika i izgled izbornih jedinica. Ipak, sve do raspada Monarhije zadržano je ograničeno pravo glasovanja koje su prije svega krasila obilježja imovinskog cenzusa kao brane za masovniju participaciju građanstva u izborima. Ograničenost izbornoga prava najviše je utjecala na stranke koje su računale na potporu širih slojeva, a među njima su osobito mjesto zauzimali pravaši jer se njihov program temeljio na privlačenju nižih slojeva.

Dosad su utvrđene neprijeporne zasluge Starčevića za razvitak hrvatske državnopravne i nacionalne ideje u okolnostima održivosti Habsburške Monarhije. Većina historiografskih radova u Hrvatskoj načelno je pozitivno ocijenila Starčevićovo djelo. Nijedna veća studija nije ga analizirala u negativnom svjetlu. Jedine poznate izuzetke među suvremenim radovima čine kritički prilozi Igora Karamana (teza o činovničkoj stranci koja potiče retrogradna kretanja) i Stanka Lasića (teza o monološkom dijalogu koji fatalno utječe na političku kulturu).³

³ Za kraći osvrt na kritiku Starčevića u suvremenoj literaturi vidi: MATKOVIĆ 2017: 114–123.

Pritom nijedan od ovih kritičara svoju kritiku nije vezivao uz Starčevićovo saborsko djelovanje, nego uz analizu njegovih pamfleta i društvenu sliku tadašnje Hrvatske. Dakako, ni pera srpskih povjesničara iz dobro poznatih razloga nisu imala razumijevanja za Starčevića, ali to je zasebna tema koja se više odnosi na propitivanje širih hrvatsko-srpskih odnosa i ne ulazi u analizu izborne prakse. A u toj praksi i nema vidljivijih primjera o zaoštrenom stavu prema Srbima, što se može povezati s mjestima Starčevića izbora, kao i s hijerarhijom glavnih pitanja tadašnje politike. Kad se uzme u obzir Starčevićev opus, onda je jasno da su njegovi saborski govori, uz brojne spise, najvidljiviji izraz plodnoga djelovanja. Kako bi došao do prigode za pokazivanje vrsnosti svoje parlamentarne retorike bilo je potrebno osvojiti saborske mandate i angažirano se uključiti u rad saborskih sjednica.

U sklopu izborne prakse i saborskoga zastupanja zamjetno mjesto zauzimao je primjer Antuna Starčevića, čiju izbornu praksu možemo pratiti od obnove ustavnosti do izbora iz 1892. godine. Doduše, posredno možemo u uvodu kazati da bi ga se moglo neizravno povezati s prethodnim vremenom „ilirskih domorodaca“ jer se sa studija vratio u Zagreb za vrijeme proljetnoga zasjedanja Hrvatskoga sabora iz 1848, kad je među biranim saborskim zastupnicima bio i njegov stric Šime Starčević, izabrani predstavnik vojne općine Karlobag. Prema svemu sudeći, on je bio uzor zaslužan za neke od ključnih pravaca u karijeri Ante Starčevića, ponajprije one u frankofilskom raspoloženju.⁴

Provedena analiza pokazuje da je Ante Starčević osvojio osam saborskih mandata. S obzirom na obilježja izbornoga sustava, koji je tijekom izbora dopuštao kandidature u više izbornih jedinica, možemo opaziti da je ustvari izabran u jedanaest kotara. Nadalje, prikupljeni podaci ukazuju da nisu sve njegove kandidature bile uspješne. U trima razdobljima (1868 – 1871, 1872 – 1875 i 1875 – 1878) nije bio izabran nigdje. Stoga nije mogao sudjelovati u saborskim aktivnostima po čemu je stekao osobitu privlačnost među sljedbenicima. Ukupno je izgubio izbornu borbu u pet izbornih kotara. Nije zabilježeno da je neka od njegovih izbornih pobjeda bila obustavljena kao što je to znao biti slučaj prigodom drugih izbora uslijed pritužbi poražene strane i provedene istrage verifikacijskih povjerenstava. Kad se saberu svi rezultati, vidi se da je Starčević dvaput obranio prethodno osvojeni izborni kotar: Bakar tijekom 1880-ih te Čabar (osvojen 1887) koji je kroz promjenu izbornog zakona (1888) ušao u sastav kotara Delnice, gdje je Starčević odnio svoju posljednju pobjedu (1892).

⁴ DRECHSLER 1912: 10.

O Starčevićim izborima

Povijest Starčevićevih izbora u Hrvatski sabor kreće od Riječke županije.⁵ Prema izbornom zakonu za „Hèrvatsko-slavonski sabor godine 1861“, koji je objavljen u veljači 1861. a ustvari je slijedio odredbe izbornoga zakona iz 1848, Sabor je na temelju izbornih rezultata trebao imati 120 zastupnika. Riječka je županija imala pravo na izbor četiriju zastupnika. Uz nju su na tom području zasebno, kao izdvojene izborne jedinice, pravo na izbor zastupnika imali još grad Rijeka koji je trebao birati i slati četiri zastupnika, te grad Bribir s tri i Novi s po jednim zastupnikom. Izborna jedinica Mrkopalj, Ravna Gora i Vrbovsko predstavljala je slobodna trgovišta i kao takva je imala prema odredbama izbornoga zakona pravo na izbor i slanje jednoga zastupnika u Sabor.⁶ Poredbe radi, može se istaknuti da je najviše zastupnika tada imala Zagrebačka županija s 12 zastupnika, a nešto više od Riječke imale su Križevačka i Požeška županija s po sedam zastupnika.

Podatci iz izbornih zapisnika pokazuju da je u gradu Bakru 2. travnja 1861. jednoglasno odlučeno da grobničko-hreljinski kotar zastupa na predstojećem saboru Trojedne kraljevine županijski bilježnik Ante Starčević, koji je tada imao 37 godina.⁷ Podsjetimo da je Starčević uoči tog izbora, tijekom prethodnoga mjeseca ožujka, sastavio znamenite *Predstavke županije Riečke*.⁸ U tom su dokumentu razvidni mnogi elementi koji idu u prilog ocjeni da su *Predstavke* bile temelj za oblikovanje prvoga pravaškog programa.⁹ Takvu ocjenu potkrepljuju i kasnije tvrdnje mjesnih vlasti. Kad su početkom 1880-ih godina postali vidljivi uspjesi organizacije Stranke prava na području Hrvatskoga primorja, onda su lokalni organi tvrdili da se korijene uspona oporbe treba tražiti u „godinah 1861, 1862 i 1863“, kad su „tiskom izdavana pisma županija riečke“, čime je uveden „opori duh“ u tamošnje stanovništvo.¹⁰

Iz dosad nekorisćenih arhivskih materijala saznajemo ponešto i o peripetijama tek izabranoga zastupnika. Starčević je u pismu županijskoj skupštini, sastavljenom 27. travnja u Rijeci, pisao da mu prvo župan („Fiumaner Obergespan an

⁵ Stanislav Polonijo piše o Rijeci kao ishodištu pravaškoga pokreta, a time i hrvatskoga nacionalizma, smatrajući da su tamo prvi put formulirana politička načela koja su obilježila početnu etapu razvitka Stranke prava. Vidi: Stanislav Polonijo, Starčevićovo političko djelovanje na Rieci. Rijeka – izhodište pravaškog pokreta, *Hrvatski narod*, 6 (1944), br. 1004, 3–8. Takav se stav prenosio i u kasnijim radovima pojedinih autora.

⁶ O problemu zahtjeva navedenih trgovišta za dobivanje većega broja zastupnika vidi: KOLAK BOŠNJAK 2021: 468.

⁷ HR-HDA-99, Riječka županija, kut. 40.

⁸ Tekst predstavi objavljen je 1893. u drugoj knjizi *Djela Dr. Ante Starčevića* koju je izdao Odbor Kluba Stranke prava.

⁹ GROSS 2000: 105.

¹⁰ HR-HDA-78, Predsjedništvo Zemaljske vlade, kut. 169, br. 142, 3194-1881, izvješće velikog župana Riječke županije od 5. 11. 1881. upućeno banu Khuenu radi obavijesti o političkoj situaciji na tom području.

Fiumaner Comitāt“) nakon izbora za županijskog zastupnika nije dopustio da otiđe u Zagreb, dok se ne riješi zahtjev razdiobe vinodolskog izbornog okružja na dva kotara. Stoga je Starčević, da bi zaobišao županovu naredbu, izravno zamolio županijsku skupštinu da mu dopusti odlazak u Zagreb, uz obrazloženje da bi u Sabor otišao zbog obavljanja javnoga, a ne osobnoga posla. Drugim riječima, istaknuo je opći interes kao glavni motiv svog odlaska na saborske sjednice. U tom je pismu naglasio da neće „ni za stopu“ odstupiti od županijskih naputaka i dodao da su svi bilježnički poslovi „u potpunom redu“ te bi bilo bolje da radi za domovinu kao poklisar. Dakle, obratio se županijskoj skupštini, a ne županu, čime je dao do znanja tko je u njegovim očima trebao biti glavni autoritet vlasti u vremenima obnove ustavnosti. Pismo je zaključio porukom koja je naglasila bitnost obavljanja dužnosti u županiji: „Ako bi herpa poslova iznenada navalila, ja ću se svaki čas na polju sl.[avne] skupštine u županii naći.“¹¹ U kontekstu rane pravaške povijesti vrijedi dometnuti da je 2. travnja 1861. Eugen Kvaternik izabran za izbornu jedinicu druge vinodolske općine (izvan Novoga i Bribira), ali je povukao taj izbor jer je već osigurao mjesto zastupnika kotara Ribnik u Zagrebačkoj županiji. Među pravaše se iz toga razdoblja obično uvrštava i Petar Vrdoljak, koji je izabran u Vojnoj krajini kao predstavnik Ogulinske pukovnije. Premda nigdje nije bilo formalno zabilježeno da je Vrdoljak pripadao pravaškoj grupi zastupnika, koja još nije bila smatrana pravaškom organizacijom u formalnom stranačkom smislu, iz njegova kasnija držanja i povezanosti sa sudionicima Rakovičkoga ustanka stvarno se mogao držati za Kvaternikova i Starčevićeva sumišljenika. Nije na odmet podsjetiti da je Vrdoljak studirao teologiju na Kraljevskom sveučilištu u Pešti u isto vrijeme kad se tamo nalazio i Starčević, tako da se već u ranijem razdoblju mogu razotkrivati početci stvaranja mreža suodnosa budućih pravaša.¹²

Hrvatski je sabor iz 1861. prijevremeno raspušten jer većina zastupnika nije slijedila zahtjeve koje mu je nastojao nametnuti kralj Franjo Josip i njegov dvor. Starčević je uskoro bio uklonjen s položaja županijskoga bilježnika jer je pokazao da mu nije bilo stalo do usklađivanja težnji hrvatske domovine s potrebama Austrijskoga Carstva. Istražni sud u Zagrebu podigao je protiv njega u ožujku 1863. tužbu da je počinio prijestup „razdraživanja na mržnju“ protiv austrijske vlade i ometanja javnoga mira.¹³ Riječ je bila o govoru izrečenom 4. lipnja 1862. na sjednici županijske skupštine.¹⁴ Postupak protiv Starčevića izazvao je reakcije.

¹¹ HR-HDA-99, Riječka županija, kut. 40 i HR-HDA-76, Hrvatska dvorska kancelarija, kut. 70, br. 446.

¹² BARIŠIĆ 2022: 85.

¹³ HR-HDA-1778, fond Ante Starčevića, kut. 1, Odluka tužbovna Kraljevskoga sudbenog stola Zagrebačke županije od 19. travnja 1863. kojom je Starčević optužen za smetanje javnoga mira i razdraživanje na mržnju protiv austrijske vlade.

¹⁴ *Narodne novine*, 10. 6. 1863: 519.

Tijekom suđenja došlo je do demonstracije u Zagrebu. Prema provedenoj istrazi trojica studenata prava s Kraljevske pravoslavne akademije i jedan činovnik održali su ovacije u čast Starčevića zbog čega su bili uhićeni i protiv njih je bio pokrenut kazneni postupak.¹⁵ Osim toga, skupština Križevačke županije kritizirala je postupak protiv županijskoga bilježnika, smatrajući da se njime ograničavalo pravo slobodnoga govora. Ta je reakcija imala za cilj da se upravo županijskim skupštinama u vremenu nepozivanja Sabora dopusti slobodnija rasprava¹⁶. U kolovozu te godine Starčević je izdržao jednomjesečnu zatvorsku kaznu, nakon čega je pušten na slobodu. Otada je do Rakovičkog ustanka živio kao odvjetnički koncipijent (odvjetnički pisar) u Zagrebu, kad će ga novi boravak u istražnom zatvoru ponovno koštati zastoja u političkoj karijeri i dovesti do privremene promjene mjesta boravka.¹⁷

Starčević je drugi put izabran već na sljedećim izborima iz 1865. u trećem izbornom kotaru grada Zagreba koji je obuhvaćao Novu ves, Vlašku ulicu i Kaptol. Za taj izbor dostupni su pouzdaniji podatci. Kotar je brojao ukupno 190 izbornika. Izborima je 6. srpnja pristupilo njih 134, od kojih je apsolutna većina od 103 izbornika glasovala za Starčevića.¹⁸ Odvjetnik Matija Mrazović dobio je 19 glasova, tajnik Namjesničkoga vijeća Ivan Vardian sakupio je 10 glasova, a zagrebački odvjetnik Dragutin Domines osvojio je tek dva glasa. Time je Starčević osvojio apsolutnu većinu i nije morao ići u uže izbore, kao što je bio čest slučaj kod kandidiranja više kandidata u pojedinim izbornim jedinicama. Starčević je u pismu upućenom Dragutinu Akurtiju (Accurtiju) od 9. srpnja 1865. zabilježio kako su u Zagrebu njegovi suparnici lansirali vijest da je na tim izborima već bio izabran u Križevcima, Severinu i Delnicama.¹⁹ Naime, u to se vrijeme izbori nisu održavali istoga dana pa je iznesena lažna vijest trebala djelovati na izbornike da zakluče kako je nepotrebno birati kandidata koji je već osigurao ulazak u Sabor. Kao izvor takvih dezinformacija Starčević je označio „Mrazovićeve ljude“, aludirajući na sljedbenike Matije Mrazovića iz Narodne liberalne stranke. Nadalje je Akurtiju

¹⁵ HR-HDA-76, kut. 84, izvješće Poglavarstva grada Zagreba o neredima u povodu suđenja Starčeviću, br. 21651.

¹⁶ Postoje tvrdnje da je i skupština Riječke županije tražila da se Starčevića ne kažnjava, ali je prevagnuo stav župana Bartola Zmajića za oštrom kaznom. Neki povjesničari pretpostavljaju da je Zmajić samo provodio napatke viših vlasti. Vidi: MARKUS 2002: 72.

¹⁷ Rudolf Horvat je u natuknici o Starčeviću krivo napisao da je nakon Rakovičkog ustanka ban Levin Rauch ponudio Starčeviću položaj predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu. U to vrijeme ban je bio Koloman Bedeković, a Starčević se našao u istražnom zatvoru. Usporedi: LASZOWSKI 1925: 245.

¹⁸ HR-HDA-65, Hrvatski sabor, kut. 125, sadrži izborničke zapisnike. Josip Horvat nedovoljno precizno bilježi da su se izbori održali u lipnju 1865, a održani su jednim dijelom i u srpnju. Usp. HORVAT 1940: 275–277. Vidjeti još: *Domobran* 28, 1865: 1.

¹⁹ HR-HDA-1567, fond Matice hrvatske, korespondencija Starčević – Accurti, ovdje Starčevićovo pismo od 9. 7. 1865.

napisao da su tijekom izborne kampanje potaknute priče da je „bez vere i boga“, što je po Starčeviću ustvari izazvalo Novovešćane i Kaptolce da ga kandidiraju na izborima u njihovoj izbornoj jedinici. Starčevićeva je pobjeda bila vrlo bitna za budućnost pravaške stranke. Iz dnevnoga se tiska može uočiti obavijest da je Starčević bio kandidat na izborima i u već spomenutom kotaru Križevci, ali tamo nije osvojio nijedan glas.²⁰ S druge strane, Kvaternik nije mogao ponoviti izborni uspjeh iz 1861. jer je dvije godine kasnije bio primoran otići u „izgnanstvo“, bora-veći tako u inozemstvu sve do 1867. kad se vratio u domovinu i ponovo uključio u izravnu politiku na hrvatskoj sceni. Na izborima iz 1865. među pravaške istomišljenike pribrajaju se još odvjetnik Erazmo Barčić, kotarski sudac Dragutin Akurti i odvjetnik Vjenceslav Urpani.²¹ Riječ je o saborskim zastupnicima iz Hrvatskoga primorja, područja koje je bilo sklono kritici politike zemaljske vlade.

Dvije godine kasnije, neposredno nakon donošenja Austro-ugarske nagodbe i nove državopravne situacije u Monarhiji, sazvani su prijevremeni izbori. Što je bilo sa Starčevićevim izborom krajem te 1867. godine? U jednom novinskom članku nalazi se vijest da Starčevićeve pristaše (jedno ih glasilo naziva „Starčević – Kvaternikova stranka“, naglašavajući svjesno pravašku binarnost) nisu uspjele ponovo istaknuti njegovu kandidaturu u trećem kotaru Zagreba, dakle u istoj izbornoj jedinici u kojoj je prethodno osvojio saborski mandat.²² Ustvari, nastavljen je sraz s istim protivnicima kao i na prethodnim izborima iz 1865. godine. Glavni list Narodne liberalne stranke *Novi Pozor*, koji je tada izlazio u Beču, predstavio je Starčevića svojim čitateljima kao člana „skrajne ljevice“, misleći time na njegovu pripadnost radikalnoj oporbi. Dopisnik ovoga lista pisao je tijekom kampanje: „Imadem vam javiti, da je dr. Ante Starčević, kojega sam ja uvijek smatrao zastupnikom političkoga nihilizma, postao politik. on se je sdužio s magjaroni. Ali zašto? Da vam nekažem, toga nebi ste nikada pogodili. Zato, jer će mu magjaroni pomoći srušiti Pozoraše, a kad ovih nestane, onda će on srušiti magjarone. To je praktična politika!“²³

Takvo su stajalište liberalni narodnjaci još jedanput javno ponovili. Optužili su pristaše „stranke Starčevićeve“ da „potajno ruju“ uz potporu unionističkoga kandidata Luke Petrovića i da je drugi unionist Robert Zlatarović još na početku izborne kampanje nagovarao izbornike da istaknu Starčevićevu kandidaturu, čime bi bile oslabljene mogućnosti uspjeha liberalnih narodnjaka.²⁴ Anonimni je autor članka

²⁰ *Domobran* 2, 1865: 3. U članku se spominje da je u tom kotaru bio kandidiran i Ljudevit Gaj, koji također nije dobio ni glasa.

²¹ U dijelu suvremene historiografije argumentirano je postavljeno pitanje Urpanijeve pripadnosti pravaštva. Vidi: BIOČIĆ 2018: 153.

²² *Narodne novine*, 21. 12. 1867: 1.

²³ *Novi Pozor*, 26. 11. 1867: 238.

²⁴ *Novi Pozor*, 20. 12. 1867: 322.

tvrdio da je Starčević na taj način lukavo mislio da će prvo s pristašama Narodne ustavne stranke poraziti „pozoraše“, a onda se lakše sučeliti i s „magjaronima“. S druge je strane ostao sačuvan dio Starčevićeve korespondencije koji ukazuje na njegova gledišta o izbornoj problematici. Starčević je u jednom pismu upućenom već spomenutom Akurtiju javljao svom prijatelju: „Dok se Haulik neuplete u III. kotar, ja sam bio siguran, a dok se on uplete, opet sam bio siguran, tj. da nemogu biti izabran. Zato zaključismo da za me nitko neglasuje. U oči izbora imadoh oko 40 glasovah, Mrazović oko 30, kanonik Petrović imadoše ih koliko ih je trebao za biti izabran.“²⁵ Iz toga jasno proizlazi da je za Starčevića glavna prepreka za ponovo osvajanje treće izborne jedinice u Zagrebu bio utjecaj zagrebačkoga nadbiskupa Jurja Haulika koji je svojim autoritetom mogao u znatnoj mjeri djelovati na glasovanje izbornika u jedinici koja je obuhvaćala Kaptol i Novu Ves. U svakom slučaju, Starčević nije uspio u borbi obilježenoj stranačkim napetostima i različitim interesima na izborima 1867. doći do saborskoga mandata. Ipak, neuspjeh na biralištu nije rezultirao potpunim izbivanjem Starčevićeva imena iz sabornice. Za utjehu Starčeviću, njegov sinovac i doktorand David Starčević dobio je sljedeće 1868. honorarni posao nadzora saborske galerije.²⁶

Novi izbori padali su tijekom svibnja 1871. u redovitom terminu. Na njima je Starčević pobijedio u kotaru Krapinske Toplice („krapinsko-toplički“ kotar) Varaždinske županije. Ovdje je broj birača u odnosu na iskustvo izbora u Zagrebu bio znatni manji. U izborni je popis bilo ubilježeno ukupno 93 izbornika.²⁷ Starčević je osvojio 44, a protukandidat Antun Labaš, kotarski sudac i pristaša hrvatsko-ugarskog unionizma, 32 glasa. Labaš je na prethodnim izborima bio pobjednik u kotaru Pregrada. Nakon izbora njegove su pristaše uložile službeni prigovor na Starčevićev izbor. Verifikacijski odsjek Sabora u skrutiniju nije pronašao nikakvu zloporabu pa je Starčević bio ovjeren i mogao je započeti njegov treći mandat. Na istim je izborima Eugen Kvaternik pokušao osvojiti mandat u izbornom kotaru Klanjec, ali mu to nije uspjelo jer je nešto više glasova dobio „oporbeni“ narodnjak Josip Milčić. Na početku ove izborne godine pravaški su protivnici iz redova oporbenih narodnjaka u svojim glasilima tvrdili da je Rauchova vlada stajala iza

²⁵ HR-HDA-1567, fond Matice hrvatske, korespondencija Starčević – Accurti, ovdje Starčevićovo pismo od 1. 1. 1868.

²⁶ HR-HDA-65, kut. 135, prema zabilježenim iznosima saborskih troškova David Starčević dobio je 25 forinti za „nadziranje galleriah“ u razdoblju od 12. do 28. rujna 1868, što je bilo više od primitaka dijela saborskih pisara, pazikuća i poslužitelja. Otprilike u isto je vrijeme D. Starčević uputio dopis Saboru u kojem je molio da mu se poklone saborski dnevnicu od 1861. godine nadalje, i to zato što je htio postati „verstnim udom Hervatske“ te što sam nije imao dovoljno novaca da bi ih kupio (u: HR-HDA-65, kut. 131, dopis bez datuma, vjerojatno nastao na prijelazu iz rujna u listopad 1868. godine).

²⁷ Podatci za te izbore mogu se crpiti iz sačuvanih izbornih zapisnika u: HR-HDA-65, kut. 138, zapisnik od 16. 5. 1871.

Starčevića i Kvaternika.²⁸ Međutim, stvarnost pokazuje da je Starčević u napetoj borbi izborio mandat protiv uglednoga unionista, dok ga je Kvaternik izgubio od tzv. liberalnoga „narodnjaka“. Iz takvih je rezultata bilo jasno da zemaljska vlada nije mogla 1871. sasvim po svojoj volji organizirati saborske izbore i postići željene rezultate, a pravaši nisu pritom mogli biti njihov instrument. Izborni su rezultati unatoč tomu potvrdili da su „zvekanovci“, kako su ih nazivali protivnici prema satiričkom organu pravaša *Zvekan*, zadržali status stranke zastupljene u Saboru. Štoviše, dio političke javnosti istaknuo je Starčevića za primjer političara koji se u svoje ime kandidirao, bez potpore vlade ili moćne oporbene organizacije, a opet je bio izabran, čime je pokazao da postoji put do uspjeha.²⁹ Međutim, okolnosti su utjecale na dramatične promjene koje su u znatnoj mjeri usporile razvitak Stranke prava. Uslijedio je Rakovički ustanak s katastrofalnim posljedicama, nakon kojeg je Starčević od 13. listopada do 24. prosinca 1871. boravio u istražnom zatvoru.³⁰ Kad se Sabor ponovo okupio polovicom siječnja 1872, Starčević se više nije pojavio u njemu. Sabor je uskoro bio raspušten i proglašeni su novi izbori.

Često se u literaturi navodi da je neuspjeh Rakovičkog ustanka označio i obustavu rada pravaša koja je trajala do kraja 1870-ih godina. Međutim, Starčević se nije potpuno pasivizirao, što pokazuje njegovo nastojanje da osvoji saborski mandat u delničkom kotaru, koji je prema tadašnjem izbornom zakonu obuhvaćao upravne općine Vrbovsko, Ravnu Goru, Delnice, Lokve, Mrkopalj, Fužine i Lič. Tamo su 14. listopada 1872. održani dopunski izbori. Pobjedu je odnio pristaša liberalnih narodnjaka, zagrebački liječnik Ivan Dežman, rodom iz Rijeke, koji je osvojio 81 glas od 87 pridošlih izbornika, dok je Starčević dobio samo 6 glasova.³¹

Na sljedećim izborima, koji su se održavali za razdoblje 1875 – 1878, Starčević se kandidirao u trima izbornim kotarevima. Krajem kolovoza 1875. pokušao se probiti u izbornom kotaru Delnice, gdje mu je protivnik bio odjelni predstojnik za bogoštovlje i nastavu Pavao Muhić. Pobjeda Muhića bila je uvjerljiva. Osvojio je 110 izborničkih glasova, za razliku od Starčevića koji je dobio 14 glasova.³² U rujnu te godine Starčević se natjecao u Kraljevici. Tamo je pobijedio zagrebački posjednik Ivan conte Buratti u ime „hrvatske opozicije“ koju je predvodio Milan Makanec s osvojenim 71 glasom.³³ Starčević je uspio pridobiti glasove 13 izbornika. Ne toliko kasnije, nakon smrti zastupnika Mile Kuneka, kandidirao se na dopunskim izborima u čazmanskom kotaru. I tamo je doživio uvjerljivi poraz jer

²⁸ *Zatočnik* 3, 1871: 2.

²⁹ ĐURĐEVIĆ 1871: 4.

³⁰ HR-HDA-1778, fond Rukopisna ostavština Ante, Mile i Davida Starčevića, Svjedočba o Starčevićevu boravku u istražnom zatvoru.

³¹ HR-HDA-65, kut. 139, izborni zapisnik od 14. 10. 1872.

³² HR-HDA-65, kut. 200, izbornik zapisnik od 3. 8. 1875.

³³ HR-HDA-65, kut. 142, izborni zapisnik od 21. 9. 1875.

je pobjednik Antun Poh, odvjetnik iz Zagreba, osvojio 202, a on samo 5 glasova.³⁴ Izborni zapisnik precizno je zabilježio da je na biralište pristupilo 208 izbornika, pri čemu se jedan suzdržao od glasovanja. Te se izborne godine neuspješno borio za mjesto saborskoga zastupnika i spomenuti sinovac David Starčević u Jaski, mjestu gdje je dobio pravo odvjetništva i gdje su obojica Starčevića tada i živjela.³⁵ Unatoč lošim izbornim rezultatima na tim izborima, prvima održanima za vrijeme bana Ivana Mažuranića, polako su se stvarali uvjeti da pravaši već na sljedećim izborima dožive uzlet.

Na redovitim izborima 1878. Starčević je osvojio dva izborna kotara: Kraljevicu i Đurmanec koji je imao biralište u u Krapini, a obuhvaćao je općine Gjurmanec i Mihovljan, s tim da je u posljednjemu položio mandat. U Kraljevici mu je protukandidat bio sušački načelnik Stanko Lukanović. Starčević je osvojio 105, a Lukanović 47 glasova.³⁶ Prema pisanju oporbenoga osječkoga *Branislava*, koji se pozvao na svoga dopisnika iz Rijeke, Lukanović je bio kandidat „vladajuće stranke“ te su iza njega stali lučki činovnici koji su na prethodnim izborima apstinirali. Riječki dopis donosi vrijedne podatke koji svjedoče o ozbiljnoj kampanji i dobro odrađenoj organizaciji:

„U osam sati u jutro doplovi hrvatskimi zastavami nakićeni ‘Grad Bakar’ sa Starčevićevimi izbornici iz Rieke u Kraljevicu. Na parobrodu desio se velezaslužni Barčić, dr. Pallua, mladi koncipijent Bakarčić, dr. David Starčević, izabranikov nećak i odvjetnik u Jaski. Zatim velika kita izbornika. Glasovanje započe u najboljem redu, kako se i mora očekivati od tako sviestnih izbornika svaki glas, dan Starčeviću, bje popraćen klicanjem izbornika. G. Lukanović, vidjevši, da će propasti, ode već oko 10 sati s birališta, a taj rani uzmak vojskovođe dade znak vojsci, da se razprši. Za Starčevića glasovali su svi župnici izim trsatskoga, a liepo reče neki čestiti župnik, davajuć glas Starčeviću: ‘Sav moj puk glasova za dra. Starčevića, pop s narodom, živio dakle dr. Starčević.’ I Kraljevčani glasovaše svi do cigloga za g. dra. Starčevića.“³⁷

Nije na odmet podvući činjenicu da je urednik i izdavač *Branislava* bio Martin Polić koji je prethodno uređivao u Kraljevici polutjednik *Primorac*. U oba je slučaja Polićeva uređivačka politika kritizirala Mažuranićevo banovanje i njegovu vladu zbog oportunističke politike prema Mađarima i njihovoj premoći u nagodbenoj zajednici, očitujući tako oporbeno raspoloženje. U tom je smislu Polić bio najviše

³⁴ Isto.

³⁵ HR-HDA-65, kut. 200. Prema izbornom zapisniku od 5. 8. 1875. David Starčević nije uspio osvojiti niti jedan glas, za razliku od kandidata Jurja Kamenara, koji je dobio 175 glasova, odnosno glasove svih na izbore izašlih birača.

³⁶ *Branislav* 1, 1878: 3 i *Galeb* 1, 1878: 3.

³⁷ *Branislav* 1, 1878: 3.

naklonjen oporbenoj politici Milana Mankanca. Međutim, Polić nije bio posve imun na pravaštvo, ali je pritom više povjerenja imao prema kompromisnom držanju Frana Folnegovića, nego prema „zasukanom“ Starčeviću koji je za njega bio predstavnik „najsukrajnjega lievog krila državopravne opozicije“.³⁸ U Đurmancu mu je protukandidat bio Mijo Vudjan, seljački posjednik iz Mihovljana, predstavnik Narodno-liberalne stranke i saborski zastupnik kotara Krapina u prethodnom sazivu Sabora. Starčević je tamo osvojio 42, a Vudjan 17 glasova. Budući da je Starčević osvojio dva kotara, jednoga se morao odreći. Odrekao se Đurmanca i tamo je na dopunskim izborima opet pobijedio pravaški zastupnik, barun Gjuro Rukavina. Iz novinskih se tekstova uočava da je Starčeviću bio osiguran prolaz u Senju, gdje se slijedom predizbornog ozračja moglo procijeniti ishod volje tamošnjih izbornika. Ipak, on je ustupio senjski položaj Franu Folnegoviću u ime jačanja Stranke prava, premda je bila riječ o „novom“ pravašu koji nije dijelio sve Starčevićeve nazore, smatrajući ih neizvedivim u političkoj stvarnosti.³⁹ Time se pokazalo da je Starčević donio ispravnu odluku s motrišta jačanja stranke. Na izborima iz 1878. Stranka prava osvojila je sedam mandata. Posljedice represije nakon Rakovičkog ustanka više se nisu osjećale, stranka se regenerirala i započela s rastom, pokazujući da je ozračje bilo povoljno za radikalniji izričaj zbog nezadovoljstva posljedicama revidirane Hrvatsko-ugarske nagodbe i načina provedbe niza reformi pod Mažuranićevom palicom.

Od 1878. pa do smrti Starčević je biran u svim izbornim razdobljima bez prekida. Na redovitim izborima 1881. i 1884. prolazio je u izbornoj jedinici Bakar. Usto je u rujnu 1881. osvojio i izborni kotar Krasica koji je obuhvaćao upravne općine Hreljin, Krasica, Grobnik i Trsat.⁴⁰ Taj je mandat napustio i dopunskim izborima stvorio prigodu pravašu Erazmu Barčiću da tamo osvoji zastupničko mjesto. Buduća istraživanja nužno bi trebala dovesti do odgonetavanja Starčevićeve adrese stanovanja tijekom boravka u Primorju. Naime, izborni zapisnik za Krasicu obuhvaća i popise izbornika, među kojima se nalazi ime Ante Starčevića. Popis ne sadrži dodatne obavijesti iz kojih bismo točno ustanovili je li riječ o pravaškom prvaku ili nekom imenjaku. Može se ipak pretpostaviti da je riječ o pravaškom prvaku koji je od 1878. do 1883. živio na primorskom području. U vezi izbora iz 1881. pojavljuje se službeni dokument koji pokazuje da je Starčević tada bio povezan s pravaškom kampanjom u Varaždinskoj županiji. Podžupan iz Zlatara javljao je u srpnju da se očekivao Starčevićev dolazak u Belec, gdje se nalazio posjed njegova pravaškog sudruga baruna Rukavine, koji se smatrao glavnim

³⁸ Polić je nešto kasnije bio sklon tomu da uz potporu Račkoga zbog financijskih poteškoća premjesti sjedište *Branislava* iz Osijeka u Zagreb. Ideja nije bila ostvarena, ali ukazuje na kretanja među protivnicima i kritičarima Mažuranićeve vladavine. Vidi: ŠIŠIĆ (1929): 200.

³⁹ *Branislav* 1, 1878: 3.

⁴⁰ HR-HDA-65, kut. 147, izbornik zapisnik od 21. 12. 1881.

„rasprostraniteljem“ ideja Stranke prava u Zagorju.⁴¹ Iz tog se dokumenta vidi kako su vlasti preko lokalnih predstavnika nadzirale stranačke protivnike. I ne samo to. Među materijalima zlatarskoga podžupana nalazile su se i potvrde za podmirenje računa kojim su plaćeni gulaš i vino u svrhu izbornih poslova, čime su još jedanput potvrđene priče o kupovini glasova jelom i pićem. Na izborima iz 1881. Stranka prava osvojila je devet mandata, potvrđujući tendenciju rasta.

Na izborima u rujnu 1884, prvima održanima za vrijeme banovanja Khuen-Héderváryja, Starčević je uspješno potvrdio izbor u Bakru. S druge se strane neuspješno kandidirao u trećem kotaru grada Zagreba. Sastav izbornika u glavnom gradu dosta se promijenio u odnosu na trijumf u toj izbornoj jedinici iz 1865. jer je ukupni broj izbornika iznosio 437, tj. porastao je za 130 %.⁴² Izborna borba u tom kotaru bila je neizvjesna. Pobjednik je bio kanonik Franjo Gašparić koji je osvojio 155, a Starčević 145 glasova. Uložen je prosvjed protiv Gašparićeva izbora zbog zastrašivanja izbornika, ali bez učinka. U pritužbi se tvrdilo da je gradski zastupnik Makso Štern davao dijelu izbornika novac kako bi glasovali za Gašparića i za niz drugih povreda izbornoga postupka.⁴³ U pritužbi protiv izbora Franje Gašparića navedena su imena četrnaestorice izbornika i iznosi koje su dobili za glasovanje u korist budućega pobjednika. U pritužbi je izravno prozvan kardinal i nadbiskup Juraj Posilović da je preko svojih pomagača zastrašivao dio izbornika, koji su zbog toga odustali od glasovanja. Pod zastrašivanjem se mislilo na isticanje navodnih prijetnji oko dobivanja lokalnih poslova. Drugim riječima, pritisak je stavljen na obrtnike koji su bili u poslovno ovisnom položaju. Naveden je primjer bačvara Gjüre Terenščaka kojemu je poručeno da neće moći poslovati s Kaptolom, ako će glasovati za Starčevićeva. Spomenuti su još limar Stjepan Strocinger koji je prvo potpisao kandidaturu za Starčevića ali je od nje odustao jer su mu nuđeni poslovi na Kaptolu. Zabilježen je i mesar Ljudevit Engelsfeld koji je snabdijevao mesom sjemenište te krčmar Petar Srečić koji je na Kaptolu imao zakupljenu krčmu. Svi su označeni kao izbornici koji su odustali od glasovanja za Starčevića zbog prijetnji gubitkom poslova. Unatoč dosta opširnoj pritužbi, članovi saborskog Odsjeka za ovjerovljenje saborskih članova odlučili su 2. listopada 1884. da se ovjeri Gašparićev izbor i time odbacili sve pritužbe. Starčeviću je ipak uspelo izboriti mandat u Bakru, gdje je osvojio 66 glasova.⁴⁴ Istodobno je u drugom kotaru grada Zagreba njegovca Davida Starčevića porazio Lavoslav Šram, koji je nastupao na izbornoj listi Narodne stranke. Šram je bio ugledni zagrebački odvjetnik u čijoj je pisarnici stariji Starčević radio do

⁴¹ HR-HDA-78, kut. 177, izvješće od 8. 7. 1881.

⁴² HR-HDA-65, kut. 149, izborni zapisnik od 17. 9. 1884.

⁴³ HR-HDA-65, kut. 150, pritužba osamnaestorice izbornika protiv izbora Franje Gašparića koju je potpisao dio izbornika trećeg izbornog kotara u Zagrebu neposredno nakon održanih izbora.

⁴⁴ HR-HDA-65, kut. 149, izborni zapisnik od 17. 9. 1884.

1860. te kasnije neko vrijeme nakon gubitka položaja velikoga bilježnika Riječke županije. S druge strane, Šram je bio saborski zastupnik iz redova unionističke stranke, ali to mu nije smetalo da se vrlo povoljno odnosi prema pravašima i naročito prema nekadašnjem podstanaru.⁴⁵ Ipak je Davidu Starčeviću uspjelo da na tim izborima osvoji čak tri izborna kotara (Koprivnica, Križ i Čabar), ukazujući na potencijal širenja pravaštva u podravskom i moslavačkom kraju. Na izborima iz 1884. Stranka prava osvojila je vrlo visok broj od 24 mandata, postavši najjača hrvatska oporbena stranka i sve ozbiljnija prijetnja mladome Khuenu-Héderváryju, koji je tek bio imenovan na položaj bana. Od 1884. zabilježen je sve veći broj prigovora na odvijanje izbornih borbi što svjedoči o zaoštavanju kampanja. Zasigurno su i posljedice gradskih demonstracija i seljačkih nemira iz prethodne godine ostavile traga.⁴⁶ Naveden je bio primjer žalbe Starčevićevih izbornika u Zagrebu. Nasuprot tom slučaju, došlo je do niza reagiranja lokalnih vlasti koje su se žalile na pojedine „starčevićance“ zbog zastrašivanja drugih izbornika. Iz tih se slučajeva može zaključiti da je očito bilo i pravaških pritisaka na protivnike, ali izborni rezultati ne govore da se time ozbiljnije utjecalo na promjenu političke karte banske Hrvatske Hrvatske. Upravo se za Khuenova banovanja nametnula dominacija Narodne stranke.

Na sljedećim izborima iz 1887. Starčević je pobijedio u izbornoj jedinici Čabar koja je obuhvaćala upravne općine Brod, Gerovo, Čabar i Prezid.⁴⁷ Tamo mu je protukandidat bio umirovljeni sudac Mavro Pintarić. U prethodnom je mandatu taj kotar osvojio David Starčević. Broj birača čabarskoga kotara bio je relativno skroman. Za pobjedu je Anti Starčeviću bilo dovoljno 39 glasova, dok je poraženi osvojio 25 glasova. Na tim je izborima Starčević doživio poraze u Bakru i u zagrebačkom trećem kotaru. U Bakru je pao na biralištu od baruna Bartola Zmajića, dok ga je u Zagrebu nadvladao Ivan Krapac, budući biskup, tada župnik u župi sv. Petra u Zagrebu i ravnatelj Nadbiskupskoga sirotišta. O bakarskom je izboru opširnije izvijestio pravaški dnevnik *Hrvatska*. Prema njegovu pisanju neovisno je građanstvo „starodrevnoga grada“ glasovalo za Starčevića, dok je činovništvo pristalo uz Bartola Zmajića, umirovljenoga župana nekadašnje Riječke županije i predstavnika režimske Narodne stranke koji je na početku 1860-ih utjecao na Starčevićevu smjenu s položaja velikoga bilježnika te županije. Pravaško je izvješće naglasilo da su Starčevića podržali „trgovci, pomorski kapetani, posjednici

⁴⁵ LOVRENČEVIĆ 1992: 110–111. Ovdje se radi o pretisku teksta koji je objavljen 1936. u zborniku Dr. Ante Starčević o 40. obljetnici smrti. Izvorni rukopis s redakcijskim bilješkama pohranjen je u fondu Matice hrvatske u HDA.

⁴⁶ Više o tome u iscrpnoj analizi Dragutina Pavličevića: PAVLIČEVIĆ 1980.

⁴⁷ U dosadašnjem istraživanju arhivskoga gradiva nismo uspjeli pronaći većinu saborskih zapisnika koji se odnose na izbore iz 1887, što govori o nesređenosti sastava izbornih materijala. Rekonstrukcija rezultata može se nadomjestiti novinskim izvješćima, ali oni u pravilu rijetko donose ispravne podatke o broju glasova i njihovoj raspodjeli po kandidatima.

i slobodni ljudi“, ali i bivši rezidencijalni senjsko-modruški biskup Vjenceslav Soić⁴⁸ Nakon provedenih izbora kažnjene su 23 osobe koje su skandirale u čast Starčevića, a Zmajiću vikali „pereat!“ (dolje!). Među kažnjenima bio je i ravnatelj mjesne štedionice. Ti podatci pokazuju da se radilo o dijelu gradskih slojeva koji se ne može stereotipno vezati uz sitno građanstvo. Zagrebački je primjer također bio poučan. U sva tri izborna kotara u tom su gradu pobijedili Khuenovi kandidati. Utjecajni zagrebački gradski zastupnik i vijećnik Đuro Deželić u jednome je pismu rezigniranim tonom napisao kako je zagrebačko građanstvo bilo nemoćno u srazu s „bezbrognim činovnicima“ koji su stali na stranu vladinih predstavnika.⁴⁹ Pritom je osobito naglasio da je Starčević „pao sa 20 proti Krapcu“, ali u njegovu je slučaju tvrdio da je za taj neuspjeh „kriva dakako ludost njegova (Starčevićeva, op. S. M.) da se capricira.“ Na ovim je izborima Stranka prava doživjela veliki pad jer je spala na devet saborskih mandata. Izbori su bili jedinstveni po predizbornom dogovoru oporbe – Stranke prava, Neodvisne narodne stranke, Stranke saborskoga središta i Srpske samostalne stranke – da zajednički izađe na biralista i pokuša razbiti ili umanjiti prevlast Narodne stranke. Na tragu sporazuma došlo je do raspodjele kandidatura po izbornim jedinicama pa je tako unaprijed bilo odlučeno da kotare Čabar i treći zagrebački kotar zastupa predstavnik Stranke prava. U tom bi smislu značilo da su pristaše Neodvisne narodne stranke, Stranke saborskoga središta i Srpske samostalne stranke imale naputak da glasuju za Starčevića u Zagrebu. Posljedica sporazuma značila je u praksi da su Starčevića podržali i urednik *Srbobrana* Pavle Jovanović, utjecajni „obzoraši“, Šime Mazzura, otac i sin Grahor i Gjuro Crnadak ili tada izvanstranački odvjetnik Josip Frank.⁵⁰ Pritom treba naglasiti da su svi oni, uključujući i pravaške izbornike, odlučili u prvom zagrebačkom kotaru podržati Marijana Derenčina, a u drugome gradonačelnika Nikolu Badovinca. Međutim, uoči izbora došlo je u Zagrebu do izdvojenoga slučaja jer se tamo kandidirao i poznati sveučilišni profesor Josip Pliverić u ime Stranke saborskoga središta. Pravaši su prvo izjavili da je Pliveriću pridržano pravo da se kandidira uz Starčevića i da time neće narušiti oporbeni dogovor.⁵¹ Kad su se približili dani izbora i procijenile izborne mogućnosti zbog pravila javnoga glasovanja, pravaši su se tri dana uoči izbora ponovo oglasili. Ovoga puta su istaknuti da se za Pliverića agitiralo i među privrženicima Starčevića i da se time izazivao siguran izborni poraz oporbe.⁵² Dan uoči izbora Pliverić je povukao kandidaturu. To je bio razlog pravašima da naglase vrijednost predizborne koalicije oporbe i pošalju poruku biračima da se

⁴⁸ *Hrvatska*, 2. 7. 1887: 1-2.

⁴⁹ HR-HDA-1964, fond obitelji Deželić, kut. 5, pismo upućeno supruzi i sinu Velimiru iz Zagreba (17. 6. 1887).

⁵⁰ *Hrvatska*, 13. 6. 1887: 2.

⁵¹ *Hrvatska*, 3. 6. 1887: 1.

⁵² *Hrvatska*, 14. 6. 1887: 1.

drže sporazuma pod motom: „Pobjeda sigurna, ne bude li Brankovićah.“⁵³ Pobjeda je izostala. Krapac je osvojio 167, a Starčević 146 glasova. Pravaši su u svojim novinama otisnuli popis svih izbornika koji su glasovali na izborima, ne ulazeći u raspravu je li netko izdao izborni sporazum davanjem glasa protivniku ili suzdržavanjem od glasovanja. Kao što je to već i istaknula spomenuta tužba oporbenoga odbora, teret krivnje za neuspjeh bačen je na ponašanje izbornoga tima Narodne stranke koji je preko činovništva nadzirao izborni ishod.

Od izbora iz 1887. mandat narodnih zastupnika bio je produljen s tri na pet godina, što je bila još jedna mjera khuenovskoga sustava vladavine u prilog dominaciji bana i njegova aparata. Izborna reforma iz 1888. promijenila je i izbornu geografiju. Na primjer, izborne jedinice Čabar i Krasica nestale su s izborne karte, integrirajući se u dijelove većih izbornih kotara u Modruško-riječkoj županiji. Čabar je ušao u izborni kotar Delnice, a Krasica u izborni kotar Bakar.⁵⁴ Prema toj izbornoj reformi smanjen je broj izbornih jedinica, a time i ukupan broj saborskih zastupnika, što se pokazalo potezom koji je išao na ruku Narodnoj stranci pod nadzorom bana.

Posljednji saborski mandat Ante Starčević osvojio je u kotaru Delnice (Vrbovsko, Ravna gora, Delnice, Lokve, Mrkopalj, Fužine i Skrad), mjestu gdje je već 1872. pokušao doći do mandata. Izborni zapisnik pokazuje da je taj kotar brojio 488 izbornika, a izboru su pristupila 354 izbornika (72%). Starčević je osvojio 239 (68%), a protukandidat općinski načelnik Mirko Gregorić 115 glasova (32%). S druge strane, na ovim je izborima Stranka prava nastavila pokazivati blagi trend pada jer je osvojila osam mandata odnosno jedan manje u odnosu na prethodni saborski saziv. Ovim je izborima završena povijest Starčevićevih nastupa na izborima za Hrvatski sabor. U međuvremenu je Stranka prava 1895. doživjela veliki unutarnji raskol u kojemu je Ante Starčević podržao stvaranje Čiste stranke prava. Zahvaljujući prethodno osvojenom mandatu, kao i mandatima koje su držali Josip Frank i sinovac Mile Starčević, nova pravaška stranka mogla je formirati saborski klub. Početkom sljedeće godine Otac domovine je umro. Unatoč tomu što su ga protivnici često prozivali za poticanje radikalizma, Starčevićev je odlazak u saborskim krugovima obilježen poštovanjem njegova djela, čime je iskazana zavidna razina političke kulture. Predsjednik Sabora Vaso Gjugjević objavio je vijest o njegovoj smrti i „gotovo iznenadio same prijatelje pokojnoga prvaka svojim objektivnim shvaćanjem njegova patriotska stanovišta.“⁵⁵

⁵³ *Hrvatska*, 16. 6. 1887: 1.

⁵⁴ Neki povjesničari, poput Rudolfa Horvata i njegovih sljedbenika, smatraju da je ban preinakama izbornog zakona, odnosno smanjenjem broja izbornih jedinica, podrivao utjecaj hrvatske opozicije, dok, s druge strane, nije previše dirao u krajeve sa srpskom većinom u Srijemu, ili je čak išao srpskim predstavnicima na ruku u novostvorenim izbornim jedinicama u Lici, gdje su se nalazili izborni kotari s najmanjim brojem izbornika, čime je bilo narušeno pravilo proporcionalne zastupljenosti. Vidi: HORVAT 1917: 13–18.

⁵⁵ POLIĆ 1901: 65.

Na kraju se mogu istaknuti dodatne pojedinosti koje pojašnjavaju Starčevićev odnos prema izbornom zakonu. U pogledu donošenja izbornih zakona Starčević nije podržavao vladine prijedloge. O njima se više puta nepovoljno izjašnjavao. Tako je, među ostalim, u srpnju 1881. zabilježeno njegovo odbijanje izborne reforme s još šesnaesticom zastupnika.⁵⁶ Nekoliko godina poslije ponovo je prigodom rasprave o osnovi zakona o preinaci dijela izbornoga zakona odbacio vladin prijedlog, tvrdeći da je riječ o promjenama koje ne popravljaju loše izbornu zakonodavstvo.⁵⁷ Starčević je u suštini zagovarao demokratsko načelo, vjerujući da samo ono može izraziti volju naroda. Za njega je opće pravo glasa bilo „svetinja“, a izbor je trebao biti tajan jer je u protivnom „ruglo i trovilo naroda.“⁵⁸ Ipak, uzimao je u obzir i razvijenost društvenoga stanja koje u njegovo vrijeme nije realno dopuštalo uvođenje općega glasovanja. Shvativši da kruna i nositelji nagodbenih vlasti ne žele raditi na davanju općega i tajnoga prava glasovanja, zadovoljio se kritikom sustava koja je pokazala temeljne slabosti saborskih izbora. Tako je istaknuo primjere zastupnika koji su bili posve neaktivni na zasjedanjima, ali su ipak bili birani zbog obzira vladajućih stranaka.⁵⁹ Postavljao je i pitanja o imunitetu saborskih zastupnika, koji je često puta bio zanemaren. Načelo poreznoga cenzusa kao temelja izbornog prava smatrao je nepravednim i diskriminirajućim jer je ogroman broj građana ostavio bez političkih prava. Pomalo je ironično naveo da novac ne čini čovjeka uvijek sposobnim za ispravno odlučivanje, ali je jednako tako mislio da ne može svatko biti bogat i da stoga ne treba zagovarati egalitarizam. Postavio je i pitanje dosljedne primjene izbornoga cenzusa prema kojoj bi oni koji uplaćuju najviše poreza dobili razmjerno više glasova, a ne samo jedan glas.⁶⁰ Isticao je primjedbe i na izbornu geografiju koja je dugo vremena išla u prilog tradicionalnih povlastica gradova i trgovišta, čime je pokazao sklonost prema primjeni ravnomjernije raspodjele izbornih jedinica i boljoj zastupljenosti ruralnih krajeva. Prozivao je vladu da nedosljedno provodi revizije izbornih popisa ne bi li tako utjecala na izborne rezultate. U tom je smislu rješenje vidio u strožem nadzoru i kažnjavanju zakonskih prekršitelja. Kritizirao je i ustanovu virilnih članova, smatrajući je prežitkom feudalnoga doba. Nije posve odbacio njihovu društvenu ulogu pa je predlagao uvođenje dvodomnog sustava, odnosno uvođenje „posebne sabornice“ kako virilisti ne bi radili zajedno s izabranim zastupnicima. Kao alternativu je u slučaju zadržavanja jednodomnoga sustava

⁵⁶ *Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije god. 1878 – 1881*, 1406–1407. Za prijašnje razdoblje vidjeti knjigu TURKALJ - ŠVOGER 2022: 93–95, gdje se prepričava Starčevićev odnos prema izbornom redu iz 1870. godine.

⁵⁷ *Djela Dr. Ante Starčevića I* 1893: 344–347.

⁵⁸ STARČEVIĆ 1943: 443.

⁵⁹ *Djela Dr. Ante Starčevića I* 1893: 345. Ovdje se radi o saborskom govoru od 21. 6. 1888.

⁶⁰ *Djela Dr. Ante Starčevića I* 1893: 348–349 (saborski govor od 23. 6. 1888.).

vidio i slanje delegata virilista. Usporedio je povijesni položaj visokoga plemstva („velikaša“), prelata i župana u Hrvatskom saboru sa suvremenom situacijom. U tom je smislu smatrao da su znatne promjene dovele u pitanje njihov povlašteni položaj. Primjerice, kod župana je uočio da su podlegli „vrtlogu stranaka“, čime su štetili svojoj javnoj službi i nisu zaslužili da dolaze u Sabor. Kod druga dva predstavnika virilnih zastupnika smatrao je da ključni čimbenik moraju biti javne zasluge i sposobnosti, a ne plaćanje poreza. Tu je osobito naglasio podređenost nižega plemstva koje nije moglo zbog premalih posjeda plaćati dovoljnu zemljarinu za stjecanje virilnoga statusa. Starčevićev prijedlog u tom pogledu nije bio izvediv jer nisu bili poznati kriteriji prema kojima bi se određivalo načelo izvrsnosti za pojedine viriliste. S druge je strane ispravno upozorio da su virilni članovi bili u funkciji vlade jer se pokazalo da su na saborske sjednice uglavnom dolazili na poziv bana i prema potrebama se uključivali u rad Sabora. Na saborskoj sjednici iz 1885. postavio je interpelaciju u kojoj je tražio tumačenje vijesti iz bečkih novina da je jedan bečki poduzetnik ponudio vladi visoka novčana sredstva za izbornu kampanju, ako mu osigura dobivanje koncesije za izgradnju željeznice od Barcsa do Pakraca.⁶¹ Time je želio potaknuti raspravu o potencijalnoj korupciji, koju je vlada izbjegla. Uključio se u raspravu o statusu Žumberka koji je nakon dokidanja Hrvatsko-slavonske vojne krajine postao predmetom međudržavnog spora u skladu s pravilima austro-ugarskoga pravnog mehanizma. Na traženje dijela zastupnika da Žumberak bira jednoga zastupnika za Hrvatski sabor nije povoljno reagirao, držeći da je potrebno prvo taj kraj vratiti Hrvatskoj na temelju povijesnih prava.⁶²

Za tehniku komuniciranja s izbornicima i biračima tijekom izbornih kampanja može se uočiti da je Starčević držao govore i sastavljao izborne proglose. Poznat je primjer predizbornoga govora u Krasici u blizini Bakra iz 1881, kad se obratio svojim izbornicima. Starčević je nastojao uspostaviti odnos povjerenja koji se protezao od podsjećanja na njegov izbor za velikoga bilježnika Riječke županije prije dvadeset godina do saborske prakse i druge političke djelatnosti prožete zagovorom prava domovine i težnje za postizanje „sreće naroda hervatskoga“. Obraćanje je bilo obilježeno nedvojbenom kritikom Hrvatsko-ugarske nagodbe, izbornoga zakona, bana i vladajuće većine koja ne ispunjava dužnosti. Tom je prigodom izgovorio poznate riječi o Mađarima i Hrvatima, smatrajući da su oni primjer dvaju naroda koji su po svom zemljopisnom položaju „uputjeni i pozvani na medjusobno prijateljstvo i upravo bratimstvo.“⁶³ No, Nagodba je pokazala da mađarska strana „gospoduje“, a Hrvati „terpe i slušaju“. Starčević nije bio pesimist u pogledu budućnosti odnosa dvaju naroda jer je bio uvjeren da podložništvo ne može unedogled trajati. Svojim je biračima kao rješenje nudio novo uređenje

⁶¹ ISTO: 268 (govor uz obrazloženje interpelacije od 9. 5. 1885.).

⁶² ISTO: 318–322. (govor od 9. 3. 1887.).

⁶³ ISTO: 184.

odnosa između kralja i hrvatskoga naroda u kojemu neće biti tuđih posrednika. Biračima je predstavio Stranku prava približno usporedivu engleskim torijevcima, odnosno konzervativnoj stranci koja provodi opreznu politiku, dok ih protivnici u Hrvatskoj nazivaju „prevratnicima“ i „buntovnicima“ koji žele samo rušiti.⁶⁴ Starčević je biračima tumačio da je riječ o „glupim“ i „zlobnim“ primjedbama koje služe za prikrivanje slabosti onih koji su ih lansirali u javnost. Tipično i za druge njegove istupe, Starčević je poručio da u postojećim okolnostima nema izgleda za ostvarivanje bolje budućnosti. Ipak je smatrao da birači kao predstavnici naroda mogu pokrenuti stvari, ako odgovorno glasuju na saborskim izborima i biraju zastupnike koji će znati zastupati njihove interese. Tu je pomalo podlegnuo izbornom ozračju jer je znao da vrlo ograničeni broj birača i izbornika ne može biti pravi predstavnik narodne volje i po tome nije bilo mogućnosti da se glasovanjem stvarno utječe na dublje promjene u javnome pravu. Starčević se u svom istupu još osvrnuo na pitanje statusa svećenstva („duhovništvo“), zalažući se da mu se propisima uredi pravo na plaće kako bi moglo živjeti primjereno suvremenosti, a ne da ovisi o daćama i drugim sredstvima koji potiču sukobe s pukom. Iz toga se moglo očitovati da je smatrao kako je svećenstvo izgubilo ugled koji je prije uživalo. Nadalje je predlagao smanjenje broja javnih službenika, protiveći se birokratizaciji javnoga sustava. U pozadini prijedloga bila je intencija da se oslabi glavna poluga birača vlade, ali i da se poboljša kvaliteta i materijalni položaj činovništva. Konačno, Starčević je podvrgnuo kritici i način djelovanja općina, držeći da se njihovi službenici moraju isključivo baviti poslovima koji koriste lokalnoj zajednici, a ne političko-stranačkim agitacijama.

Starčević se obratio biračima i uoči svojih posljednjih izbora. Polovicom svibnja 1892. sastavio je kraći proglas povodom kandidature na izborima u Delnicama, gdje je osvojio mandat. Zbog starosti nije došao u Delnice. Ponovo je podsjetio na svoje izbore u nekadašnjoj Riječkoj županiji i time utvrdio staro prijateljstvo sa stanovnicima kraja koji su mu već više puta iskazali povjerenje. Iznova je ponovio svoja nastojanja da radi za opće dobro, što je shvaćao kao dužnost pravoga zastupnika naroda. Predosjećajući približavanje kraja svoga životnog puta rekapitulirao je dosadašnje rezultate Stranke prava. Izrazio je uvjerenje da su postignuti uspjesi pa će budući naraštaji moći zaključiti da se našao „među onimi sinovi naroda, koji u ljuta vremena radiše o pravu o zaslužnoj sreći Hrvatske.“⁶⁵ Suprotno tom predviđanju, pravaše će za tri godine zahvatiti duboki raskol, nova pregrupiranja i borba za udio na političko-stranačkoj karti banske Hrvatske. Međutim, fragmentirani pravaši će i dalje imati bitnu ulogu u javnom životu, što će pokazati upravo izborni rezultati. Tako se vrlo živim pokazalo Starčevićevo naslijeđe.

⁶⁴ ISTO: 185.

⁶⁵ STARČEVIĆ 1945: 408–409 (izvorno objavljeno u pravaškom dnevniku: *Hrvatska*, 7 (1892), br. 113, 2.).

Zaključak

U usporedbi s drugim pravašima, može se zaključiti da je bilo učinkovitijih kandidata od Starčevića. Uspješniji su po broju osvojenih mandata bili Erazmo Barčić (1830 – 1913) s devet izbora u primorskim kotarevima (Bribir, Ravna Gora, Mrkopalj, Krasica, Bakar) i Grga Tuškan (1845 – 1923), također s devet stečenih mandata (Švarča i Sisak). Obojica su bili mlađi po godini rođenja i dulje su živjeli, stoga su se mogli uključiti u više izbornih borbi. Međutim, Starčevićovo ime postalo je još za njegova života simbolom pravaštva, ali i ključnim predvodnikom u zalaganjima za ostvarivanje hrvatskih državnih prava. Tako je ugled Ante Starčevića na široj javnoj sceni bio daleko jači i rasprostranjeniji u odnosu na druge pravaše. Njegovi sinovci David i Mile Starčević također su birani više puta; prvi pet puta u trima kotarevima (Delnice, Čabar, Gospić), a drugi je, kao i stric, izabran osam puta i to isključivo u jednom izbornom kotaru, Sv. Ivanu Zelini u Zagrebačkoj županiji. Ti su podatci išli u prilog privlačnosti „starčevićanskoga“ imena, jamčeći njegovu održivost i poslije smrti Oca domovine.

Starčević je pobjeđivao u osam izbornih jedinica. Najviše je uspjeha imao na području Hrvatskoga primorja (Riječka županija i Modruško-riječka županija). Uspješan je bio i u Varaždinskoj županiji, i to na krapinskom području, kao i jedanput u Zagrebu. Duga povezanost Primorja s pravaštvom očitovala se od kraja 1870-ih pokretanjem pravaškoga lista *Sloboda* na Sušaku, kontinuitetom uspješnoga rada lokalnih pravaša i nastojanjima Stranke prava da otvorenim drži pitanje državnopravnoga statusa Rijeke koje nije bilo riješeno Hrvatsko-ugarskom nagodbom. O sponama s krapinskim krajem zasad nam najviše govori korespondencija koju su Ante Starčević i Eugen Kvaternik vodili s Eduardom Halperom i Dragutinom Akurtijem. Pokušaj ulaska u dio Križevačke županije nije bio uspješan, a u Slavoniji i Srijemu nije bilo ni nagovještaja prodora. U istočnijim će se dijelovima pojedini pravaški kandidati početi pojavljivati kasnih 1870-ih godina, ali tek na početcima 20. stoljeća nastupat će kao kandidati s ozbiljnijim izgledima za pobjede i snažnije širenje starčevićanske ideje. Starčević nakon 1865. nije ponovio uspjeh u Zagrebu, unatoč dvjema kasnijim kandidaturama, ali se može ustanoviti da je pravaštvo zahvaljujući njegovu ugledu razvilo solidnu bazu u glavnom gradu, gdje je i živio od 1883. do smrti. Širenjem gradskoga područja bit će osigurano da početkom 20. stoljeća pravaši barem u jednom od triju zagrebačkih izbornih kotareva dođu do saborskoga mandata.

Starčevićev uspjeh bio je značajan jer se kandidirao bez otvorene podrške zemaljske vlade i njezina aparata ili moćne stranke sa solidnom financijskom podrškom kao što je to bio slučaj s narodnjacima raznih profila. To znači da je ovisio o tzv. neovisnim glasovima i da ih je znao pridobiti na svoju stranu. Sudjelovanje u izborima shvatio je kao dužnost („držanstvo“) koje je potrebno ispuniti kako

bi se pokušalo mijenjati odnose, ostvariti hrvatski razvitak i poboljšati prilike za uzdizanje nižih i srednjih slojeva stanovništva. S obzirom na postignute rezultate može se zaključiti da je u tome ostvario solidne rezultate, kako na ideološkom, tako i na praktičnom planu izgradnje snažne oporbene stranke čiji je glas daleko nadmašio njezine izborne dosege, ograničene ondašnjim zakonodavstvom.

Bibliografija

Neobjavljeni arhivski izvori

Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), Zagreb

HR-HDA-65, Hrvatski sabor. Kut. 125, 131, 135, 138, 139, 142, 147, 149, 150, 200.

HR-HDA-76, Hrvatska dvorska kancelarija. Kut. 70, 84.

HR-HDA-78, Predsjedništvo Zemaljske vlade. Kut. 169, 177.

HR-HDA-99, Riječka županija. Kut. 40.

HR-HDA-1567, fond Matice hrvatske, korespondencija Starčević – Accurti.

HR-HDA-1778, fond Rukopisna ostavština Ante, Mile i Davida Starčevića, Svjedočba o Starčevićevu boravku u istražnom zatvoru.

HR-HDA-1778, fond Ante Starčevića. Kut. 1.

HR-HDA-1964, fond obitelji Deželić. Kut. 5.

Objavljeni izvori

Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije god. 1878 – 1881. 1904., dio II. Zagreb: Tisak Kr. Zemaljske tiskare.

STARČEVIĆ, Ante. 1893. *Djela dra Ante Starčevića*, knjiga I. Zagreb: Tiskara Antuna Scholza.

STARČEVIĆ, Ante. 1943. *Izabrani spisi*, prir. Blaž Jurišić. Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod.

ŠIŠIĆ, Ferdo, prir. 1929. *Korespondencija Rački – Strossmayer*, svezak 2. Zagreb: JAZU.

Novine i časopisi

ĐURĐEVIĆ, Vasa. 1871. Gospodin Živković, *Zastava*, 21. 5., 6/58: 4.

Branislav (Osijek), 1878. Izbor u prvom primorskom kotaru sa biralištem u Kraljevici, br. 32, 11. 9., 3.

Domobran (Zagreb), 1865. Zastupnici na budućem saboru, br. 153, 1; Križevac 1. srpnja, br. 150, 4. 7., 3.

Galeb (Bakar), 1878. Izbor narodnoga zastupnika u Kraljevici, br. 8, 15. 9., 3.

Hrvatska (Zagreb), 1887. br. 125, 3. 6., 1; Proglas izbornika grada Zagreba, 2; br. 133, 14. 6., 1; br. 135, 16. 6., 1; br. 148, 2. 7., 1-2.

Narodne novine (Zagreb), 1863. Kaznena parnica proti dru. Anti Starčeviću, br. 130, 10. 6, 519; 1867., Izbor narodnih zastupnikah, *Narodne novine*, 35 (1867), br. 294, 21. 12., 1.

Novi Pozor (Beč), 1867. Dopisi, br. 60., 26. 11., 238; Narodna stranka neglasuje danas u I. kotaru za nikoga, br. 81, 20. 12., 322.

Zatočnik (Sisak), 1871. Muževi, br. 2, 3. 1., 2.

Literatura

BARIŠIĆ, Pavo. 2022. *Ante Starčević. Ideali, slobode i prava*. Zagreb: Školska knjiga.

BIOČIĆ, Ana. 2018. *Svećenici u politici. Djelovanje katoličkih svećenika u Hrvatskom saboru 1868. – 1871.*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

KOLAK BOŠNJAK, Arijana. 2021. Izbori u Riječkoj županiji i njezini zastupnici na Hrvatskom saboru 1861. *Povijesni prilozi* 61: 467–482.

DRECHSLER, Branko. 1912. *Dr. Ante Starčević. Književna studija iz doba apsolutizma Bachova*. Zagreb: Tisak Dioničke tiskare.

GROSS, Mirjana. 2000. *Izorno pravaštvo*. Zagreb: Golden Marketing.

HORVAT, Josip. 1940. *Ante Starčević. Kulturno-povjesna slika*. Zagreb: Naklada Ante Velzek.

HORVAT, Rudolf. 1917. *Izborna reforma u Hrvatskoj*, Zagreb: Naklada Jutarnjeg Lista.

LASZOWSKI, Emilij, ur. 1925. *Znameniti i zaslužni Hrvati*. Zagreb: Odbor za izdanje knjige „Zaslužni i znameniti Hrvati 925–1925.

LOVRENČEVIĆ, Martin. 1992. Rad i borba Ante Starčevića. U *Dr. Ante Starčević*, 109–123. Split: Laus.

MARKUS, Tomislav. 2002. *Predstavke županije i gradova banske Hrvatske, 1861. – 1867*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

MATKOVIĆ, Stjepan. 2017. Što je značilo starčevićanstvo u vrijeme Starčevićeve smrti? U *Ante Starčević. Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija u povodu 120. godišnjice smrti*, ur. Antun Pavešković, 114–123. Zagreb: Društvo hrvatskih književnika.

PAVLIČEVIĆ, Dragutin. 1980. *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

POLIĆ, Martin. 1901. *Ban Dragutin grof Khuen-Hederváry i njegovo doba*. Zagreb: vlastita naklada.

TURKALJ Jasna, Vlasta ŠVOGER. 2022. „Zdrav temelj za razvitak parlamentarnog života?“. *Poslovnici Hrvatskog sabora (1861. – 1918.)*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

Ante Starčević and Elections for the Croatian *Sabor*

Based on available archival sources and earlier historiography the author reconstructed Ante Starčević's candidacies and results for parliamentary elections. He determined in which elections he run and what successes he achieved. The dispersion and incompleteness of the original data does not allow for a more complete analysis, as numerous lists of voters and their party preferences are not available. However, through the systematic processing of preserved election records and through newspaper records, it was possible to complete the history of Starčević's successful and unsuccessful candidacies. Starčević won eight mandates during the period 1861-1892, which show that he was successful in the electoral units of Rijeka County, but also won in Varaždin County and one Zagreb electoral district. These findings reveal to us Starčević's activity in political life and reject the assessment that he was exclusively a party ideologue who cared little about practical politics.

Key words: Ante Starčević, parliamentary elections, Party of Rights

Ključne riječi: Ante Starčević, saborski izbori, Stranka prava

Stjepan Matković
Hrvatski institut za povijest
Opatička 10
10000 Zagreb
matkovic@isp.hr

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

56

BROJ 1

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

FF press

ZAGREB 2024.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 56, broj 1

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Domagoj Tončinić

Glavna urednica / Editor-in-Chief

Inga Vilogorac Brčić

Izvršna urednica / Executive Editor

Kornelija Jurin Starčević

Gost urednik / Guest Editor

Filip Šimetin Šegvić i Jure Trutanić

Uredništvo / Editorial Board

Jasmina Osterman (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Filip Šimetin Šegvić (moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history),

Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien), Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo),

Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj),

Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd),

Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at

Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“

<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by

Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout

Marko Maraković

Lektura / Language editors

Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)

Edward Bosnar (engleski / English)

Naklada / Issued

200 primjeraka / 200 copies

Ilustracija na naslovnici

Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrčak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*